

TÜRK SİYASİ VE DÜŞÜNCE HAYATINDA RUSYA TÜRKLERİ

Sibel Demirci, Türk Siyasi ve Düşünce Hayatında Rusya Türkleri, Post Yayın Dağıtım,
İstanbul, 2020, 296 s., ISBN: 978-605-7682-28-4

 Merve BAĞCI ŞENGÜL^a



1800'lü yıllarda hem Osmanlı hem de Rusya Türkleri için Türklük bilinci ortaya çıkmaya başlamıştır. Osmanlı'daki fikir akımlarının Rus egemenliği altında bulunan Türk topluluklarında bulunduğu karşılık emperyalizme karşı ortak bir mücadeleyi beraberinde getirmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ve izlenen denge siyaseti bu mücadelede Rusya Türklerini yalnız bırakmış gibi gözükse de Türk aydınlarının gündeminden hiç düşmemiştir. Türkiye'nin yanı sıra bu dönemde komünizmin yayılmasını engellemek birincil dış politika düsturu olan Amerika Birleşik Devletleri de Avrupa'da Rusya Türklerinin örgütlenmesine destek olmuş, çıkarları doğrultusunda uluslararası politikada onları görünür kılmaya çalışmıştır. Sibel Demirci'nin Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi bilim dalında Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu danışmanlığında 2018 yılında tamamlanan "1945-1960 Arası Türk Siyasi ve Düşünce Hayatında Rusya Türkleri Olgusu" adlı doktora tezinin genişletilmesi ile 2020 yılında yayımlanan eser arşiv belgeleri ve süreli yayınların yanı sıra telif ve tetkik eserlerin de ışığında konuyu derinlemesine analiz etmiştir.

Giriş bölümünde Türkçülüğün tarihi seyrini anlamının Rusya Türkleri meselesinin anlaşılması açısından önemli olduğu vurgulanmıştır. Türkiye Türklerinin Rusya Türkleri ile olan ilişkisi Türkistan Hanlıkları dönemine dayanır. Hanlıkların harici ve dahili düşmanlara karşı Osmanlı Devleti ile iş birliği içerisinde olduğu bilinmektedir. XIX. yüzyılda Türkçülük, Batıcılık ve Osmanlılık akımlarının ışığında Rusya Türklerinin fikri varlığı tartışılmıştır. XX. yüzyılın başında Osmanlılık, Türkçülük ve Pantürkizm'in siyasi alandaki uygulanabilirliğini tetkik eden Yusuf Akçura ve Panslavizm'e karşı Rusya'daki Türk aydınları arasında doğan Turan fikrinin bir mefkûre olarak yaygınlaşmasında rol alan Ziya Gökalp dönemin önemli mütefekkirleridir. 1912 yılında kurulan Türk Ocakları da Türkçülüğün gelişiminde rol oynamıştır. Demirci, Osmanlıdaki fikri dönüşüm ile Rusya Türklerinin aydınlanma süreçlerinin birbirine olan tesiri ve zamanlamasının da ilişkileri

^a Dr. Herhangi bir kuruma bağlı değildir. Ankara/Türkiye, mervebagci87@gmail.com

anlamak manasında önemli olduğuna dikkat çeker. *Tercüman* gazetesinin İstanbul'a gelmesi, Yusuf Akçura, Hüseyinzâde Ali, Ahmet Ağaoğlu gibi öncü Türkçülerin İstanbul'da yaşaması ve buradaki Türkçüler ile kurduğu irtibatı karşılıklı etkileşimin bir kanıtı olarak görür. Rus Çarlığı'nın yayılmacı siyaseti başta İngiltere olmak üzere Batılı devletlerin Türk coğrafyasına ve Türkçülüğe olan ilgisini görünür kılmıştır. Balkan Savaşları döneminde Türkçülük için yeni bir seyir açıldığı, Türkçülüğün siyasal ve sosyal olarak gerçekliğini ve gerekliliğini savunanların güçlendiği, özellikle Ziya Gökalp'in ön plana çıktığı görülmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla millet tanımı şekil değiştirerek Atatürk'ün çizdiği dil, kültür ve ülkü birliği şiarı içerisinde bir arada bulunan vatandaşları ifade etmeye başlamıştır. Devrim ve inkılaplar milli devlet ilkesine dayanmıştır. Bunun doğal bir sonucu olarak dış politikada da uluslararası dengelerin sağlanmasına yönelik bir tutum sergilenmiş, Pantürkizm ve Turan düşüncesi yerini realist bir yaklaşıma bırakmıştır. Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkileri 1925-1945 yılları arasında geçerli olan Dostluk ve Tarafsızlık Anlaşması ile içişlerine karışmama ilkesi gözetilerek düzenlenmişse de Türk Müslümanlara karşı izlenen politikadan Türk hükümetinin hoşnutsuz olduğu dönemin gazetecileri tarafından yazılmıştır. Bu dönemin önemli olayları arasında 1931 yılında Türk Ocaklarının kapatılması ve 1932 yılında Halkevlerinin açılması bulunmaktadır. Yazar, iç siyasi karar olarak görülen her hamlenin dış politik bir altyapısının olduğu bu dönemde Türk Ocaklarının Halkevlerine dönüştürülmesi kararına bir de bu vecheden bakılması gerektiğini vurgulamıştır.

Sınırları Misak-ı Milli ilkeleri ile belirlenen Türkiye Cumhuriyeti, bağımsızlığının ilk yıllarında Osmanlı'nın iskân siyasetini sürdürmeye devam etmiştir. Yunanistan ile yapılan antlaşma neticesinde Balkanlardaki Türkler ile bilhassa Ege bölgesinde yaşayan Rumlar mübadele edilmiştir. Bunun yanı sıra yine jeopolitik gayeler taşınarak Bulgaristan, Yugoslavya, Romanya, Kafkasya, İran, Suriye ve Irak'tan göç alınmıştır. Bu dönemde Türkiye'ye yerleşen Kafkas gruplarının İstanbul'da Mehmet Emin Resulzâde öncülüğünde siyasi, sosyal ve edebi amaçlarla *Yeni Kafkasya* dergisini çıkardığı görülür. Sovyet karşıtı söylemleri nedeniyle Sovyet-Türk ilişkilerinde gerilmeye yol açan dergi, 1926 yılında geçici olarak kapatılsa da daha sonra *Azeri Türk* adıyla yayımlanmaya başlayacaktır.

Türk dış politikasının yeniden oluşturulduğu İkinci Dünya Savaşı yılları "dış Türkler" için baskı ve zulüm dolu bir dönem olmuştur. Repressiya politikasının etkileri devam ederken Karadeniz'in kuzeyinde ve Kafkaslarda Almanlarla iş birliği yapmakla suçlanan Kırım ve Ahıska Türklerinin de bulunduğu bazı halklar bir gecede yurtlarından sürgün edilerek Türkistan coğrafyasının çeşitli şehirlerine iskân edilmişlerdir. Aynı yıllarda hükümet ve sol cenah Türkiye'deki Türkçüleri Almanlarla iş birliği yapmak ve Turancılık ile suçlamışlardır. Türkiye Komünist Partisi Merkez Komitesi Teşkilat Sekreteri Reşat Fuat Baraner'in kaleme aldığı *En Büyük Tehlike* adlı kitapçıkta Türkçüler ve Rusya Türkleri aleyhine bilinçli ve açık bir dezenformasyon yapılmış, buna karşılık Reha Oğuz Türkkan *Solcular ve Kızıklar*, Orhan Seyfi Orhon *Maskeler Aşağı* adlı broşürler ve Hüseyin Nihal Atsız *En Sinsi Tehlike* adlı eserle karşı cevaplar vermiştir. Bunun yanı sıra dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve hükümet de Türkçü-Turancı hareketin tasfiyesine yönelik politikalar üretmişlerdir. Atsız ve Sabahattin Ali Davası ve Irkçılık

Turancılık Davası sürecin sembol davaları haline gelmiştir. Yazar, birinci bölümün sonuç kısmında bu siyasal ve tarihi olayların sonucunda 1944 yılından sonra “dış Türkler” kavramının dışarıdan göçlerle Anadolu’da toplanan nüfusu bir millet bilinciyle kaynaştırmak amacı dışında yayılımcı görünümünden mümkün olduğunca uzak bir olgu olarak yeniden kurgulandığını ifade eder. Sovyetler Birliği ile sürdürülmüş olan siyasetin Türklük karşıtı bir akıma sebep olduğu ve Türkçü cenahın bu karşıtlığı mağduriyet olarak değerlendirenler hafızalarını bu yönde oluşturdukları tezini öne sürmektedir.

Eserin ikinci bölümünde 1945-1960 yılları arasında Türkiye’nin dış siyaseti ve Rusya Türkleri ele alınmıştır. Rusya Türklerinin bu dönemki durumu şüphesiz ki Türk-Sovyet ilişkilerinden ve iki kutuplu dünya düzeninin zorunluluklarından bağımsız düşünülemez. Savaş sonrasında, Sovyetler Birliği Potsdam Konferansı’nda Boğazlardan üs istemiş, Kars ve Ardahan’ın kendilerine verilmesini talep etmiş ve Türk-Sovyet Saldırmazlık Paktı’nı tek taraflı olarak feshetmiştir. Bunun yanı sıra Avrupa’da oluşan Demir Perde ve Amerika Birleşik Devletleri’nin sosyalizme karşı açtığı savaş Türk dış politikasına yön veren ana etmenleri oluşturmuştur. ABD ile olan ilişkilerin komünizmle mücadele ile paralel sürdürüldüğü görülmektedir. 1944 yargılamaları ile Türk milliyetçilerinin yaşadığı süreci bu defa sol fraksiyondan grupların yaşadığı görülmekte, yazar, bu süreç sonucunda Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin iç kamuoyundaki siyasal ve düşünsel grupları, dengeleri manipüle ederek, öncelikleri ve aktörleri değiştirerek dış politikasına yön vermeye çalıştığını belirtmektedir. Bunun yanı sıra Türkiye-ABD ilişkileri’nin tüm dış dengelerin yanı sıra Rusya Türkleri ile ilişkilerine de etki ettiği tespitinde bulunmuştur. Bir tesirin varlığı dolaylı da olsa kesin gözükmemektedir. Sadece Türkiye’nin Sovyetler Birliği ile ilgili kaygıları değil aynı zamanda Türkiye’nin iç ve dış siyasetine etki eden Amerika’nın da dış politika stratejisi, bölgesel merakı veya endişesi Türkiye’nin “dış Türklerle” karşı devlet politikası oluşturması anlamında hareket alanını kapatmıştır.

Bu dönemde ABD’nin Rusya Türkleri ile görünür bir ilişkisi bulunmaktadır. İkinci Dünya Savaşı esnasında Alman lejyonlarında Sovyetlere karşı taraf değiştiren Türkistanlı ve Kafkasyalı Türklerin bir kısmı savaş bitiminde Sovyetlere teslim edilirken bir kısmı özellikle Almanya’da kalarak Türk coğrafyasında bağımsız devletler için örgütlenmiş ve siyasi mücadeleler içerisine girmişlerdir. Bu mücadelenin merkezi Münih şehri olmuştur. Demirci, ABD’nin çevreleme politikası dahilinde, Rusya Türklerinin bilhassa Münih’teki örgütlenme faaliyetlerine olan katkı ve desteklerini, kurulan komite ve organizasyonları, çıkarılan yayın organları temelinde incelemiştir. Bu kapsamda kurulan Amerikan Kurtuluş Komitesi tarafından desteklenen önemli kuruluşlardan biri olan Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü 8 Temmuz 1950 tarihinde kurulmuştur. Enstitünün Türkçe yayın organı *Dergi* dergisidir. 1955-1971 yılları arasında Münih’te çıkarılan bu yayın Soğuk Savaş Dönemi’nde Türk Dünyası Tarihi’ne bir bakış sunmaktadır. *Dergi*’nin sorumlu müdürlüğünü Kırım Türkü Dr. Edige Mustafa Kırimal yaparken başyazarlığını Azerbaycan Türkü Mirza Bala Mehmetzâde yapmıştır. *Dergi*’de Sovyetler Birliği’nin ekonomik ve sosyal yapısına dair ayrıntılı, istatistikî verilere dayalı bilimsel makaleler yer almıştır. Öne çıkan komitelerden biri de Kafkasya Milli Komitesi’dir. Bu komitenin de 1951 yılından itibaren Türkçe-İngilizce-Rusça olarak çıkarılan *Der Kaukasus (Kafkasya*

dergisi) ve 1953'ten itibaren *Veremigtes Kaukasien* (*Birleşik Kafkasya* dergisi) adlı yayın organına Ali Han Kantemir mesul müdürlük ve yazı kurulu başkanlığı yapmıştır. Dergide Mehmet Emin Resulzâde, Ahmet Magoma gibi liderlerin yazıları da yayınlanmıştır.

1955 yılında yapılan Bandung Konferansı'nda *Bağlantısızlar* grubunun ortaya çıkması ile Amerika'nın Asya'ya yönelik dış politikası değişmiş ve Nikita Hruşyov'un 1959 yılında ABD'yi ziyaretiyle Soğuk Savaş *Detent* (*Yumuşama*) dönemine girmiştir. Aynı yıl ABD Başkanı Eisenhower Temmuz ayının üçüncü haftasını *Esir Milletler Haftası* olarak ilan etmiştir. Rus ve Çin egemenliğindeki milletler ile komünizm ile yönetilen Avrupa devletlerinde yaşayan milletler bu tanım içinde yer almıştır. 1960'larda Türkiye'de bu konu meclis gündemine taşındığı halde ilan gündeme gelmemiştir. 1950'lerde Sovyetler Birliği'nde yer alan milletlere yalnızca Amerika değil İngiltere de dikkat kesilmiştir. Yazar, Antikomünist Milletler Kongresi'ni Mirza Bala'nın *Cumhuriyet* gazetesinde çıkan 22 Temmuz 1950 tarihli makalesini kaynak göstererek değerlendirir. İngiltere'nin ilgisi *Kafkasya* dergisinin Eylül 1952 sayısındaki habere de konu olmuştur. Haberde Amerika'nın Türklerin bulunduğu bölgelere ilişkin politikalarının İngiltere'nin onayından geçtiği ortaya konmaktadır.

Eserin üçüncü bölümünde Soğuk Savaş Döneminde “Dış Türkler” algısını anlamak için Türk milliyetçiliğinin seyrini anlamanın önemine dikkat çekilmektedir. Akraba ve soydaş topluluklarla tarihsel ve kültürel bağların yanı sıra Rusya'ya karşı yüzyıllardır devam eden düşmanlık ve jeostratejik kaygıları Türk milliyetçilerini bu bölgelerdeki “dış Türklerle” her zaman karşı duyarlı kılmıştır. Bu siyasete ve algıya Türkiye'ye göç etmiş olan aydın Rusya Türklerinin de etkisi muhakkaktır. Savaşın sona ermesiyle Türkiye'de mevcut siyasi akımların yerini din ve vicdan hürriyeti temelinde liberallik ve muhafazakârlık almaya başlamıştır. Milliyetçi muhafazakâr düşüncenin yükselişi ile ırk temelli dış Türkler tanımı ve İslam dinine mensubiyet *Milli Türk Talebe Birliği* gibi yeni kurulan dernek ve sivil toplum kuruluşlarının nezdinde tartışılmıştır. Bu yıllarda Türk milliyetçilerinin imkânsızlıklara rağmen çıkardığı yayınlarda Rusya Türklerine yoğun ilgi devam etmiştir. Yazar, eserde bunlardan başlıcalarını *Türk'e Doğru, Bucak, Toprak, Özleyiş, Altın Işık, Kür-Şad, Kalem, Tanrıdağı, Komünizme Karşı Mücadele, Türkeli, Orkun, Büyük Dava, Türklük ve Mukaddesat Düşmanlarıyla Savaş, Mefkûre, Aras, Oğuz, Türk Düşüncesi, Gurbet, Türk Dünyası, Kopuz ve Ocak* olarak sıralamıştır. Hüseyin Nihal Atsız'ın eserleri *Türk Ülküsü ve Ötüken* dergisinde çıkan yazıları ile Reha Oğuz Türkkan'ın *Bozkurt, Gökbörü* gibi mühim dergilerde çıkan yazılarını ve Nejdet Sançar, Remzi Oğuz Arık, Hüseyin Namık Orkun, Selahattin Ertürk, Mehmet Emin Erişirgil, Ali Nüzhet Göksel, Abdülkadir İnan, Hikmet Tanyu gibi yazarlar ile “dış Türklerden” Muharrem Feyzi Togay, Abdülvahap Oktay, Tahir Çağatay, Sadri Maksudi Arsal, Abdullah Battal Taymas ve Cengiz Dağcı'nın Türkçülük ve Türk Dünyasını anlatan eserlerini dönemin konjonktürü içerisinde değerlendirmiştir.

Milliyetçiler tarafından çıkarılan süreli yayınlarda anti-komünist ve Turancı yaklaşımın yanında dönemin siyasal eğiliminin etkisiyle milliyetçi muhafazakâr bakış açısının da yer aldığı görülmektedir. Bu dönemde milliyetçi muhafazakâr cenah Turan fikrinden uzaklaşıp ve “Türklerin İslamiyet'i Kabulü” gibi sorunsallar üzerinde durarak İslamiyet'i ön plana çıkarmıştır. Demirci, bu dönem dergilerinin saldırgan bir anti-

komünist söylem ile Türklük vurgusu yapılmadan desteklenen “dış Türkler” gerçekliğinin çoğu zaman Turan suçlamasıyla gölgelendiğini, “Rusya Müslümanları” ve “Esir Milletler” tanımlarının milliyetçi olmayan basın tarafından Sovyetler ve Amerikan politikalarına uygun olarak kullanıldığını, “Esir Türkler”, “Rusya Türkleri”, “Kardeşlerimiz”, “Soydaşlarımız” gibi kullanımların ise Türkçü yayınlarda dikkat çektiğini ifade eder. *Yeni Bozkurt, Serdengeçti, Tanrıdağı, Orkun, Türk Yurdu ve Toprak* dergilerini ve *Cumhuriyet* gazetesini bu kapsamda inceler. Rusya Türkleri hakkında sol cenahın önemli temsilcilerinden olan Şevket Süreyya Aydemir’in *Suyu Arayan Adam* eserini ve Etienne Copeaux’un fikirlerini analiz eder. (Özne yok) Muhafazakârların Rusya Türklerine bakışını *Millet* dergisi örneği üzerinden anlatır.

1945-1960 yılları arasında Türkiye’ye göçen Kırımlılar, Kafkasyalılar ve Türkistanlıların kurduğu dernekler ve bu derneklerin yayın organları da Rusya Türklerine dair politikaları hususunda bize önemli bilgiler sunmaktadır. Çalışmada, 1949 yılında Mehmet Emin Resulzâde tarafından kurulan *Azerbaycan Kültür Derneği* ve yayın organı *Azerbaycan* dergisi, 1951 yılında Kadircan Kafli tarafından kurulan *Kuzey Kafkas Türk Kültür ve Dayanışma Derneği*, 1950 yılında kurulan *Türkistanlı Mücahitler Yardımlaşma Derneği*, 1951 yılında kurulan *Türkistanlılar Yardımlaşma Derneği* ve 1959 yılında çıkardıkları *Bulak* dergisi ve Kırım Türklerinin kurduğu derneklere yer verilmiştir. Döneme damga vuran Azerbaycan, Kırım ve Türkistan Türkü şahsiyetleri ve Türkiye’deki faaliyetlerini de yorumlayan yazar, Rusya Türklerinin Türkiye’de temsili hakkında bakış açısı sunmaktadır.

Sibel Demirci söz konusu eserinde Türkçülük ve Turancılık akımının Rusya Türklerinin hariçte ve Türkiye dâhilinde tanınması için verdiği ilmi ve siyasi mücadeleye vurgu yapmıştır. Bunun yanı sıra Rusya Türklerinin Türk siyasi hayatındaki yerini yalnızca 1945-1960 arası yıllar içerisinde değil, kavramın ortaya çıkışından itibaren farklı açılardan incelemiştir. Çalışma bu yönleriyle benzer çalışmalardan ayrılmaktadır. Eserde “Dış Türkler”, “Sovyet Müslümanları”, “Rusya Müslümanları”, “Rusya Türkleri” kavramlarının kullanımının iç ve dış siyasetle doğrudan bağlantılı olarak değişimi, dönemin mütefekkirlerinin makale ve kitaplarına atıfla sunulmaktadır. İncelenen yayınlarla Rusya Türkleri olgusunun Türk düşünce hayatına yapmış olduğu katkı tüm veçheleri ile tartışılmış, hâkim ideoloji olan Türkçülük dışındaki fikirlerin olguya yaklaşımı bilimsel bir metot ile okuyucuya aktarılmıştır.



Beyanname:

- 1. Etik Kurul İzni:** Etik Kurul İzni gerekmemektedir.
- 2. Katkı Oranı Beyanı:** Yazar, Kitap İncelemesine başkasının katkıda bulunmadığını beyan etmektedir.
- 3. Çıkar Çatışması Beyanı:** Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

Declarations:

- 1. Ethics approval:** Not applicable.
- 2. Author contribution:** The author declares no one has contributed to the book review.
- 3. Competing interests:** The author declares no competing interests.

